

Katoen in Twente

Deel 1

MARIAN VAN DER KLEIN

Mogelijkheden met Twente

In de stofomschrijving is expliciet vermeld dat eindexamenkandidaten in staat moeten zijn om de geleerde stof toe te passen op niet bestudeerde katoenregio's in Europa in een latere periode. Het is een uitnodiging om in de lessen ook andere gebieden onder de loep te nemen, waar door industrialisatie in de katoensector een samenleving veranderde. In België komt bijvoorbeeld de regio rond Gent in aanmerking, in Duitsland kunnen we aan Rijnland-Westfalen denken. (Zie verder de pas uitgekomen *Encyclopedia of Textile History*, Cambridge 2003.)

Wat betreft ons eigen land ligt de link met Twente voor de hand. Net als de industrialisatie in Lancashire is die in Twente goed gedocumenteerd.

Vragen die in een vergelijking met Twente aan de orde zouden kunnen komen, zijn:

Was Twente op een zelfde manier als Lancashire afhankelijk van een binnenlands, koloniaal of buitenlands afzetgebied? In hoeverre verschilt bijvoorbeeld de afzetmarkt voor katoentjes in India met die van Indië?

Om het antwoord te kunnen vinden op deze vraag hebben we in elk geval *Bestemming Semarang* het boek van Fischer, Van Gerwen en Winkelman (1991) over de geschiedenis van de textielfabrikanten Gelderman in Oldenzaal tot onze beschikking.

Bestemming Semarang dankt zijn titel aan het feit dat een groot deel van de productie van Gelderman zijn weg naar de Oost vond. Het boek is een voorbeeld van een van de vele bedrijfs geschiedenissen die er de laatste decennia over ondernemingen in Twente verschenen zijn. Als een van de meest recente verscheen onlangs

van Francisca de Haan, *Een eigen patroon* (2002) over de familie Van Gelderen en haar bedrijven.

Je zou ook een vergelijking van kostwinningspatronen (Van der Klein 2000), de komst van spoorwegen (Fischer 1983) of sociaal protest (Nas

1998) kunnen entameren. Maar ook meer algemene vragen zijn mogelijk, bijvoorbeeld of de ontwikkelingen in Manchester en Bolton te vergelijken zijn met de veranderingen in plaatsen als Enschede en Borne honderd jaar later. Lijkt Enschede tussen 1870 en 1920 meer op Manchester dan op Bolton?

Om alvast een tipje van de sluier over dat laatste op te lichten: Wat betreft de historicus Francois Hendrickx, die de overgang van proto-industrie naar fabrieksindustrie bestudeerde, leek Enschede meer op Bolton dan op Manchester (Hendrickx 1997 en 2001). Hij schreef in *Textielhistorische Bijdragen* van 2001 een artikel over landbouwende wevers en wevende landbouwers. Hendricks gaat in op het belang van de combinatie van textiel en landbouw voor huishoudens. Tot 1870 kende Twente intensieve huisweverij. De huiswevers hadden altijd een landje waar zij voor eigen gebruik produceerden. Maar ook na 1890 toen de katoenindustrie zich volop ontwikkelde, de stoommachine gemeengoed was en de werkgelegenheid in de katoen snel toenam, toen ook nog bleven veel Twentse textielarbeiders een stukje land bebouwen. Lex Heerma van Vos sluit zich bij deze constatering aan in het themanummer van *Spiegel Historiae* (nov./dec. 2003).

In Manchester was zo'n combinatie vanwege de industrialisatie en urbanisatie al snel onmogelijk geworden, maar in Bolton en op het platteland van Lancashire kwam zij nog regelmatig voor. Een van de conclusies die we de kandidaten op basis van dit materiaal kunnen laten trekken is dus dat in Twente een soort plattelandsindustrialisering plaats vond.

Welke invalshoek en welke andere katoenstreek je ook kiest, zeker is dat de ontwikkelingen in Lancashire een voorbeeld waren voor de betrokkenen in dat andere gebied. Of je de industriële revolutie nu toejuichte of niet, of je het anders wilde laten verlopen of niet, in Lancashire was het allemaal voor het eerst gebeurd. In Lancashire waren de rokende fabriekspijpen voor het eerst verschenen. Dat maakte dat volgende gevallen van industrialisatie in de katoen georiënteerd waren op deze streek.

Laat mij nog twee voorbeelden uit Twente geven. Onlangs kwam ik in de verslagen van de Twentse Kamer van Koophandel over de jaren twintig gemor regen over de slecht wer-

kende postverbinding met Engeland. 'Waar door het gehele district nauwe relaties met Engeland worden onderhouden, is het van groot belang verzekerd te zijn van een directe snelle postverbinding naar en van dit land.' Of de PTT in Den Haag daar maar voor wilde zorgen.

En ook in het onlangs verschenen proefschrift van Gertjan de Groot komen de verbanden aan de orde (De Groot 2001). De Groot signaleert dat Twentse fabrikanten bij de installering van machines gebruik maakten van Engelse adviseurs. Zij kwamen niet alleen uitleggen hoe de machines werkten, maar vertelden er ook bij voor wie ze wel en niet geschikt waren. Zo kopieerden Twentse fabrikanten in Lancashire gevormde opvattingen over mannen- en vrouwenwerk naar Nederland. *Fabricage van verschillen*, zo heet De Groots boek, bevat prachtige foto's en bovendien een uitstekende uitleg van alle mogelijke beroepen in de textielindustrie; een aanrader voor iedereen die nu wel eens wil weten wat drolsters en aanlappers deden.

Deel 2

BRONNENPAKKET GEMAAKT DOOR HET
NATIONAAL ARCHIEF IN DEN HAAG

Ooggetuigen doen verslag

Met de keuze voor onderwerp 'Met de loep op Lancashire' voor het CE geschiedenis havo en vwo 2004 en 2005 waren wij in het Nationaal Archief niet echt gelukkig. Een digitaal bronnenpakket aanbieden over zo'n specifiek buitenlands onderwerp leek ons onmogelijk. Je zult immers binnen de 90 km papier van ons 'nationaal geheugen' weinig tot geen materiaal aantreffen over een typisch Engels item. Eigenlijk hadden wij al besloten om het hele onderwerp maar links te laten liggen tot enkele leden van de VGN ons wezen op één specifieke zin in de stofomschrijving: de eindexamenregeling vraagt expli-

ciet aan de leerlingen het geleerde over Lancashire toe te passen 'op andere, niet bestudeerde katoenregio's in Europa in een latere periode'. En laten we nu over één zo'n regio – Twente in dit geval – vele tientallen meters archief in huis hebben! Een speurtocht door de inventarissen en archieven heeft uiteindelijk geresulteerd in een bronnenpakket met meer dan vijftig documenten, dat wij de titel *Katoen in Twente 1800–1890* hebben meegegeven. 'Ooggetuigen doen verslag' slaat op de drie reisverhalen uit particuliere archieven, die de rode draad vormen binnen dit bronnenpakket.

Wat blijkt? Op verschillende tijdstippen maken drie in hun tijd vooraanstaande Nederlanders een reis naar Twente. Doelbewust stappen zij in hun rijtuig om met eigen ogen de ontwikkelingen in de katoenindustrie te volgen. Het eerste reisverslag is afkomstig van Gijsbert Karel van Hogendorp, die in de zomer van 1819 een reisje maakt naar Noord- en Oost-Nederland. Zijn puntig neergeschreven reisverslag werkt Van Hogendorp een half jaar later uit tot een uitgebreid verhaal, dat vervolgens in druk verschijnt.

Literatuur

- E.J. Fischer, *Fabriqueurs en fabrikanten. De Twentse katoennijverheid en de onderneming S.J. Spanjaard te Borne tussen circa 1800 en 1930* (Utrecht 1983).
- E.J. Fischer, J.L.J.M. van Gerwen en H.J.M. Winkelman, *Bestemming Semarang: geschiedenis van de textielfabrikanten Gelderman in Oldenzaal 1917-1970* (Oldenzaal/Amsterdam 1991).
- G. de Groot, *Fabricage van verschillen. Mannenwerk, vrouwenwerk in de Nederlandse industrie 1850-1950* (Amsterdam 2001).
- F. de Haan, *Een eigen patroon. De geschiedenis van een joodse familie en haar bedrijven, ca 1800-1964* (Amsterdam 2002).
- L. Heerma van Voss, 'Dertien uur per dag aan het weefgetouw. Mechanisering, arbeid en sociaal protest in de Twentse textielindustrie', in *Spiegel Historiaal* 38 (2003) 11/12, nov./dec., 528-533.
- F.M.M. Hendrickx, 'In order not to fall into poverty' *Production and reproduction in the transition from proto-industry to factory industry in Borne and Wierden (The Netherlands) 1800-1900* (Amsterdam 1997).
- F.M.M. Hendrickx, *Een wereld van verschil? Landbouwende wevers en wevende landbouwers*, in *Textielhistorische Bijdragen* 41 (2001) 7-27.
- M. van der Klein, 'Werkgeversfondsen in Twente: ongevallen, zorgende macht en lokale kostwinningspraktijken rond 1900', in *NEHA-Jaarboek 2000*, 43-71.
- Dick Nas, *Het Twentse model. Honderd jaar Eendracht, Honderdtien jaar Vooruit, Honderdvijfentwintig jaar vakbeweging in Enschede* (Amsterdam 1998).
- Encyclopedia of Textile History* (Cambridge 2003).
- The Cambridge History of Western Textiles* (Cambridge 2002).

Het tweede verhaal is een rapportage uit 1834 van Willem de Clercq, literator én directeur van de Nederlandsche Handel-Maatschappij. Hij schetst in een rapport voor zijn mede-bestuursleden de situatie in de Twentse katoenindustrie, waarin de NHM steeds groter belangen heeft. Het derde 'verslag' bestaat uit aantekeningen, impressies en brieven van Johan Rudolf Thorbecke, gemaakt tijdens zijn rondreis door Twente in

De Groothandelaar. Spotprent op de activiteiten van de Nederlandse Handelmaatschappij, 1840. (Collectie ABN/AMRO Historisch Archief, Amsterdam.)

1854. Thorbecke kent het eerdere verslag van Van Hogendorp. Ter voorbereiding van een verbeterde heruitgave van Van Hogendorp's werken volgt hij aan de hand van Gijsbert Karels verslag diens voetsporen door de regio.

De waarnemingen, opmerkingen en documenten van de drie reizigers hebben wij aangevuld met tal van bronnen uit overheidsarchieven. Waar nodig geven wij cijfermateriaal ter verduidelijking.

Wat vertellen de bronnen?

Na het vertrek van de Franse overheersers in 1813 investeert Nederland aanvankelijk in de textielindustrie in de Zuidelijke Nederlanden. Door de afscheiding van België in 1830 verlegt de aandacht zich noodgedwongen naar andere regio's.

• Katoen in Twente 1800-1890 Ooggetuigen doen verslag

Gijsbert Karel
van Hogendorp →

Willem
de Clercq →

Johan Rudolf
Thorbecke →

Vanwege het hoge loonpeil zijn oude textielcentra als Leiden en Haarlem minder aantrekkelijke locaties om te investeren. Nieuwe centra als Tilburg en in het bijzonder Twente komen in beeld.

Begin negentiende eeuw is de Twentse textielnijverheid niet meer dan een lokale, hooguit een op de regio gerichte activiteit. Het belangrijkste product is bombazijn, een stof samengesteld uit linnen (de schering) en katoen (de inslag). Vlas, als grondstof voor linnen, wordt ter plekke verbouwd. Katoen in de vorm van garens wordt voor een groot deel aangevoerd uit het buitenland: uit Engeland en uit naburige Duitse gebieden. De Twentse katoenindustrie is vooral een huisindustrie en wordt in gezinsverband beoefend naast de agrarische werkzaamheden.

Slechte bereikbaarheid echter van de regio en een volstrekt ontoereikend wegen- en scheepvaartnet binnen het gebied vormen de voornaamste belemmeringen voor een voorspoedige ontwikkeling van een nationale katoenindustrie.

Met steun van de overheid én van het bedrijfsleven in de vorm van de Nederlandsche Handel-Maatschappij wordt na 1830 in rap tempo een heuse katoenindustrie in Twente ontwikkeld. De NHM zorgt voor orders én voor afzet in de koloniën, in het bijzonder Indië.

Na 1860 wordt het net van Twentse waterwegen verbeterd. Tegelijkertijd verbinden nieuwe spoorlijnen de regio met de zeehavens in West-Nederland en met het Duitse achterland. Met name dat laatste is belangrijk voor een snelle en regelmatige aanvoer van steenkool als grondstof voor de stoommachines. Vanaf dat

moment kan de Twentse katoenindustrie op eigen benen staan en trekken overheid en NHM zich terug als donoren.

De Twentse textielindustrie neemt een hoge vlucht om vervolgens een eeuw later, in het derde kwart van de twintigste eeuw ver terug te vallen en uiteindelijk te verdwijnen.

www.nationaalarchief.nl/onderwijs

Katoen in Twente 1800-1890 is in de eerste plaats een website voor docenten. Bewust hebben wij het bronnenpakket niet van vragen en opdrachten voorzien. Dit laat docenten vrij om uit het materiaal te putten wat zij in de les kunnen gebruiken. In een docentenhandleiding geven wij zowel nadere uitleg over de opbouw van de website als tal van suggesties voor gebruik van het materiaal. Bovendien is een lijst opgenomen met alle gebruikte bronnen. De website is niet alleen bruikbaar voor oefening met de examenstof maar bovendien toepasbaar in lessen over omgevingsgeschiedenis.

Katoen in Twente 1800-1890 is vanaf januari 2004 te zien.

Voor inlichtingen kunt u zich wenden tot de afdeling Educatie van het Nationaal Archief:

Agathe Fris
agathe.fris@nationaalarchief.nl
Cees Jan van Golen
cees.jan.van.golen@nationaalarchief.nl